

– № 8 – 9. – С. 255, 257. 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп.І, спр. 201, арк. 42 – 76. 11. Стецько Я. 30 червня 1941. – Торонто, 1967. – С. 186. 12. Визвольний Шлях. – 1991. – № 6. – С. 650 – 651.

М.П. Гетьманчук

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР І ЧЕТВЕРТИЙ РОЗПОДІЛ ПОЛЬЩІ В 1939 РОЦІ

© Гетьманчук М.П., 2002

Проаналізовано вплив Ризького договору на радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду і події, пов'язані із четвертим розподілом в Польщі у 1939 р.

The influence of the Riga's Pact on the Soviet-Polish relations and the 4 th Poland division's wents have been analysed in this paper.

Українська історіографія вересня 1939 р. засвідчує особливу важливість цієї проблеми для науки. Тим більше, що за останнє десятиріччя публікації нових джерел і спеціальних видань істотно розширили базу про події початкового етапу Другої світової війни. Це стосується як спеціальних праць, так і численних публіцистичних розвідок і спогадів [1, с. 31 – 40]. Більшість вітчизняних дослідників розглядають проблеми 1939 р. через призму того, що розчленування України у 1917 – 1920 рр. і захоплення Польщею західноукраїнських земель негативно позначилося на міжнародних відносинах та стало однією з причин напруги у міжвоєнній Європі. А враховуючи жорстокий характер польського окупаційного режиму у Західній Україні до 17 вересня 1939 р., українським історикам сьогодні нелегко звільнитися від емоційних, іноді однобоких оцінок цих подій, хоча прагнути до цього необхідно. Здебільшого і в оцінці вересня 1939 р. у польській історіографії також присутні національно-емоційні аргументи, особливо пов'язані з болючими сторінками радянсько-польських відносин, починаючи від польсько-радянської війни 1920 р.

18 березня 1921 р. після переговорів у Ризі було укладено договір між Радянською Росією і Радянською Україною з одного боку, і Польщею – з іншого, про припинення польсько-радянської війни 1920 р. Мир було укладено без участі Української Народної Республіки, хоча згідно з Варшавським договором 1920 р. Польща зобов'язувалася не укладати мирних договорів, які б стосувалися кордонів України. Із радянського боку переговори вели дві формально незалежні держави – РРФСР та УРСР. Проте дійсний стан речей став ясным дуже швидко, більшовицька Росія пішла на значні територіальні поступки Польщі за рахунок України. За умовами Ризького миру у межах Польщі залишилося 162 тис. кв. км українських земель з населенням понад 11 мільйонів чоловік [2, с. 49].

Укладений Ризький договір як в Москві, так і у Варшаві зустріли неоднозначно. Під час ратифікації договору у польському сеймі 14 – 15 квітня 1921 р. представники майже всіх політичних сил Польщі відзначали його компромісний характер, вказуючи на те, що війна була лише епізодом у віковій боротьбі між Росією і Польщею. Негативними сторонами договору у сеймі вважали два основні моменти: 1) поразку федераціоналістської концепції Ю. Пілсудського; 2) залишення поза межами Польщі 2 млн. поляків [3, с. 111 – 126]. Вже у 1925 р. Ю. Пілсудський під час розмови з Я. Глуховським зазначив: "Вам цієї Польщі не втримати, буря насувається надто велика. Нинішня Польща здатна до життя

лише в якийсь щасливий золотий період історії... Не вдалося мені втілити сильного федеративного зв'язку, з яким світ мав би рахуватися” [4, с. 331].

Кордон за Ризьким договором між СРСР і Польщею впливав на відносини між двома державами до початку Другої світової війни. Польща анексувала Східну Галичину, яка раніше належала Австро-Угорщині, а також ряд етнографічних українських земель зі складу колишньої Російської імперії. Інкорпоровані у Польську державу Східна Галичина, Західна Волинь, райони Полісся утворили новий географічний район – Західну Україну. До Польщі також відійшла частина Білорусії – 108 тис. кв. км з населенням 3 млн. чоловік [5, с. 174].

Ризький кордон розділив не тільки землі, але й український та польський народи. Попри всі спроби порозуміння між ними не було досягнуто. Поразка ЗУНР, безумовна капітуляція, до якої її змусила Польща, надовго перекреслила можливість діалогу з галицькими українцями. Поліпшенню стосунків між українцями і поляками не сприяв і Варшавський договір 1920 р. Польські історики вказують: поразка української державності призвела до того, що чотирьох-п'ятимільйонна українська суспільність всупереч власному бажанню змушена жити в польській державі. Уряд II Речі Посполитої не спомігся конструктивно вирішити українське питання, найчастіше сягаючи напівмір і не завжди послідовно впроваджуючи їх у життя [6, с. 212].

Ризький мир розколов українські політичні сили та посіяв зневіру. Частина політичних діячів українських національно-визвольних змагань перейшла на антипетлюрівські позиції. Інша продовжувала співпрацю з Польщею, але вважала її лише тактичним засобом, оскільки не бачила виходу із складної ситуації. Польща, як зазначають українські автори, відверто зрадила свого союзника – УНР, уклавши з ворогом сепаратний мир [7, с. 25 – 26]. Тим більше, що Ризький мир не приніс Польщі повної безпеки і спокою. Відроджена імперія (Радянський Союз), а це прямий наслідок Ризького миру, незабаром сприятиме трагічним для Польщі подіям 1939 р.

Підтримка Польщі армією УНР у польсько-радянській війні 1920 р. не залишила помітного сліду у польській суспільній свідомості. Та й перемоги польських військ, за образним висловом Ю. Пілсудського, здобувалися “під його батогом” [8, с. 280]. Байдушність населення України до закликів С. Петлюри і Ю. Пілсудського була не випадковою. “Панська Польща” залишалася у свідомості багатьох українців, які пройшли через фронт 1920 р., головною небезпекою, головним ворогом України. Для більшовицького керівництва війна з Польщею була єдиною серед воєн, яка не була виграна, але й не завершилася повною поразкою. Тому воно розглядало Польщу у 20 – 30 роки як головну “антирадянську силу міжнародного імперіалізму”. Тільки втрата сподівань на світову революцію, безуспішні спроби її ініціювати в ході війни з Польщею змусили В.Леніна піти на укладення Ризького договору.

Ризький договір завершив формування території польської держави. Але вона не володіла необхідними умовами для нормального розвитку та існування. Віддаленість від свого природного кордону на Одері призвела до того, що Польща була охоплена німецькими кліщами з боку Західної Пруссії, Західного Помор'я і Сілезії. Вона мала з Німеччиною найбільшу лінію кордону (1912 км), з СРСР лише 1412 км, фантастично вигнутого, що не відповідало принципам оборони (повітряна лінія від Варшави до Східної Пруссії становила 100 км) [9, с. 186 – 192]. Керівники Польської держави спочатку легковажили вказаною обставиною і не бачили загрози на польсько-німецькому кордоні. Висловлюючи офіційну

думку, тогочасні польські автори писали: “Протипольська німецько-російська кооперація можлива лише в тому випадку, коли у будь-який момент інтереси цих двох держав відносно Польщі стануть ідентичними. Це можливо лише у тому випадку, коли б Польща раптово з власної ініціативи атакувала Ради, не забезпечивши нейтралітету Німеччини” [10, с. 18]. Жорстока реальність 1939 р. розвіяла подібні ілюзії.

Реалізуючи умови Ризького договору, СРСР і Польща 25 липня 1932 р. уклали між собою договір про ненапад, визнаючи, що Ризький договір і далі залишається основою радянсько-польських відносин [11, с. 436 – 439]. 5 травня 1934 р. сторони підписали протокол про продовження терміну дії договору про ненапад до 31 грудня 1945 р. [12, с. 315 – 317]. Отже, СРСР не тільки під тиском сили визнав встановлені Ризьким договором кордони, але й добровільно в 1932 – 1934 рр.

Використовуючи міжнародну кон’юнктуру, у березні-серпні 1939 р. Й. Сталін та А. Гітлер неухильно йшли на зближення, що було зовсім не випадковим. Ще у 1932 р. нарком оборони СРСР К. Ворошилов домовився з німецьким генштабом вести спільну розвідку проти Польщі. Хоча військове співробітництво незабаром було припинено, однак військові кола СРСР і Німеччини його схвалювали. М. Тухачевський на зустрічі з німецькою військовою делегацією у 1933 р. зазначив: “Нас розділяє політика, а не наші почуття дружби Червоної Армії до рейсхверу. Ми, Німеччина і СРСР, можемо диктувати свої умови цілому світові” [13, с. 25]. За умов складних політичних комбінацій, інтриг Німеччина у цей період починає зондування на предмет врегулювання міжнародних відносин з СРСР. Сприятливим сигналом для німецьких лідерів послужила заміна наркома закордонних справ СРСР “західника” М. Литвинова на ортодоксального В. Молотова, із приходом якого на посаду було звільнено за допомогою НКВС 90 % відповідальних працівників наркомату [4, с. 16]. Настав етап кардинальної зміни зовнішньополітичного курсу СРСР.

Стосунки між радянськими і німецькими дипломатами стали тіснішими та відвертішими, особливо у серпні 1939 р. 19 серпня 1939 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому були прийняті рішення, які круто змінили весь хід світової історії. Було вирішено здійснити план “звільнення” Європи, який був висунутий Й. Сталіним ще багато років до того: “...втягнути Європу у війну, залишаючись самому нейтральним, потім, коли супротивники виснажать один одного, кинути на терези всю могутність Червоної Армії” [15]. Саме у той час В. Молотов вручив німецькому послу в СРСР Ф. Шуленбургу проект пакту про ненапад із 5 статей і виразив готовність підписати не тільки його, але й протокол з питань зовнішньої політики [16, с. 91 – 93]. Такий розвиток подій засвідчував: суперечності між Москвою і Берліном, які, здавалося, були нездоланими, почали втрачати свою гостроту.

У Й. Сталіна були свої далекосяжні плани. Ідея “повернення” втрачених в ході революції і громадянської війни територій колишньої Російської імперії імпонувала “батькові народів”. Крім того, він хотів нацькувати західні демократії на держави “осі”. Нацистське керівництво загалом правильно оцінювало плани Й. Сталіна. Й. Ріббентроп у своїх мемуарах вказує, що Й. Сталін договір вважав вигідним для себе і вірив: 1) якщо війна затягнеться і позиції Німеччини ослабнуть, то вона потрапить у залежність від російської допомоги; 2) якщо Німеччина війну програє, то для Червоної Армії з’явиться можливість проникнути у Центральну Європу; 3) при закінченні війни “внучію” сторони ослабнуть, а СРСР отримає переваги [17, с. 213 – 214]. Показовим є і той факт, що вже у червні 1939 р. уряд СРСР знав про напад А. Гітлера на Польщу в кінці серпня – на початку вересня 1939 р. [18, с. 289].

Наміри А. Гітлера захопити Польщу остаточно утвердилися після того, як у жовтні 1938 р., а потім і в січні 1939 р. польський уряд відкинув пропозиції Берліна про спільний похід проти СРСР. Шантаж польського керівництва вимагав активізації українського чинника німецької політики. У Берліні серйозно опрацьовувалися методи і засоби втягнення ОУН в антипольську кампанію для використання її військової сили в тилу польських військ у ході війни [19, с. 109]. Це викликало тривогу і у московських стратегів. У виборі на користь союзу з Німеччиною “українська карта” відіграла для них далеко не останню роль. Не бажаючи до певного часу дратувати Й. Сталіна, А. Гітлер погоджувався на передачу СРСР Західних України і Білорусії, Прибалтики, Фінляндії, Бессарабії в обмін на нейтралітет при нападі Німеччини на Польщу, а у перспективі на Францію і Англію.

Вважаючи малоімовірною участь СРСР у війні на боці Польщі, А. Гітлер вже в квітні 1939 р. дав наказ підготувати план нападу (“Вайс”) на неї. Його особливо дратувало те, що за допомогою шантажу і спекуляцій навколо українського питання йому не вдалося добитися поступливості польського керівництва. Тому він лише бідкався, що “розумний маршал Пілсудський, з яким можна було про все домовитися, пішов із життя так рано і лицемірно заявляв: “Сам він не бажає війни з Польщею через Данциг і коридор, але хто хоче миру, повинен бути готовим до війни, інакше ніякої успішної політики не зробити” [20, с. 185 – 186].

Радянсько-німецьке зближення проходило повз увагу міністерства закордонних справ Польщі. Міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек не бачив у цьому великої небезпеки, що було його серйозною помилкою. Зайнявши непоступливу позицію щодо зміни статусу Данцига, він заявив німецькому послові у Польщі Н. Мольтке, що будь-які односторонні дії Німеччини будуть розглядатися як агресія проти Польщі [21, с. 123 – 126]. Отримавши гарантії безпеки для Польщі від англійського уряду, він і надалі заперечував співпрацю з СРСР, принаймні таку, яку йому пропонувала Москва. Особливо це стосувалося пропуску радянських військ через польську територію у разі німецької агресії. Маршал Е. Ридз-Смігли розцінював радянську пропозицію як більшу загрозу, ніж німецьку. Він вказував, що у війні “з Німеччиною ми ризикуємо втратити нашу незалежність, а в союзі з росіянами втратимо нашу душу” [22, с. 108 – 118]. Крім того, Ю. Бек був задоволений призначенням В. Молотова наркомом закордонних справ, який, на його думку, буде вести прихильнішу політику щодо Польщі, ніж М. Литвинов [23, с. 171].

За всієї невизначеності міжнародної обстановки ні у кого не виникло сумнівів: СРСР і Німеччина, Й. Сталін і А. Гітлер – антиподи, їхні політичні та ідеологічні доктрини несумісні. Та сталося неймовірно: 21 серпня 1939 р. А. Гітлер особисто звернувся до Й. Сталіна, наполягаючи на приїзді Й. Ріббентропа до Москви 22 – 23 серпня: “Додатковий протокол, який хоче уряд СРСР, на моє переконання, може бути, по суті, роз’яснений в найкоротший час, якщо відповідальному державному діячеві Німеччини буде надана можливість вести про це переговори особисто” [24, с. 233]. Не поступаючись в цинічності А. Гітлеру, Й. Сталін відповів, що “договір про ненапад створює базу для ліквідації політичної напруги і встановлення миру та співробітництва між двома країнами” [24, с. 234]. Так було відкрито шлях до укладення однієї з найнепривабливіших і найнерозважливіших угод ХХ століття.

Своєму найближчому оточенню Й. Сталін зізнався, що А. Гітлер хоче нас перехитрити, а підписанням договору ми перехитрили його: “Тут, знаєте, йде гра, хто кого обмане” [25, с. 70 – 71]. 22 серпня нацистський фюрер, отримавши особисте запевнення Й. Сталіна, що СРСР буде зберігати дружній нейтралітет, виступив перед своїми генералами, війська

яких були готові до нападу на Польщу. Він сказав, що можливий наступ вермахту буде перенесено на 26 серпня, адже Й. Сталін, смертельний ворог фюрера, зробив це можливим: “Через кілька тижнів я протягну Сталінові руку на спільному німецько-радянському кордоні і разом з ним розпочну переділ світу” [26, с. 251 – 252].

У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. у Москві було підписано радянсько-німецький договір про ненапад і таємний протокол до нього [27, с. 272 – 273]. У протоколі зазначалося, що у разі перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфери інтересів Німеччини та СРСР буде проходити приблизно по лінії рік Нарва, Вісла і Сян. Питання про існування незалежної Польщі та її кордонів планувалося з’ясувати під час подальшого політичного розвитку, тобто залежно від результатів військових дій. Традиційно в договорах про ненапад збереження нейтралітету вважалося обов’язковим, якщо одна із сторін стала об’єктом нападу з боку третьої держави. У пакті Ріббентропа-Молотова нейтралітет гарантувався у разі, якщо країна учасник договору сама здійснила акт агресії. Більше того, а це було найганебнішим, договір забороняв допомогу як жертві агресії, так і будь-якій державі, яка надала їй допомогу. По суті, це була угода не про нейтралітет, а про співпрацю. Як зазначають російські історики, дії Й. Сталіна не залишали ніяких сумнівів щодо агресивних намірів радянського керівництва і його прямої участі у розв’язанні Другої світової війни [28, с. 21].

Історикам дотепер важко досягнути глибинний сенс і наслідки цього договору, надто мало відомо як про справжні його цілі, так і про обставини, в яких він народжувався. Українські дослідники вказують, що коли в бібліотеці конгресу США бібліографія з цієї проблеми налічує понад 3 тис. назв, то у вітчизняних бібліотеках подібних праць надзвичайно мало, майже зовсім немає [29, с. 15]. Можливо, саме тому в науковій літературі так і не сформувався зважений погляд на радянсько-німецькі відносини кінця 30-х років. На підставі документів можна лише стверджувати, що при укладенні пакту інтереси безпеки СРСР враховувалися в останню чергу. Основною метою для Й. Сталіна було встановлення союзних відносин з нацистською Німеччиною.

24 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) приймає рішення скликати IV позачергову сесію Верховної Ради СРСР для ратифікації радянсько-німецького договору про ненапад, який В.Молотов назвав поворотним пунктом в історії Європи [30, с. 36]. 1 вересня 1939 р. німецькі війська напали на Польщу, а через два дні Франція та Англія оголосили війну агресору. У нападі на Польщу взяли участь 1,6 млн німецьких солдатів і офіцерів – 62 дивізії (2800 танків, 2000 бойових літаків, 6000 гармат і мінометів) [31, с. 20]. Незважаючи на поразки і втрати, 650-тисячна польська армія продовжувала битися на німецькому фронті. 3 вересня Й. Ріббентроп надіслав німецькому послу в Москві Ф. Шуленбургові термінову телеграму, у якій йшлося про швидкий розвиток воєнних операцій вермахту, що зможуть привести до вступу німецьких військ у радянську зону. Посол отримав вказівку поставити перед радянським урядом питання про вступ радянських військ у Польщу. Аналогічні ноти радянському уряду були направлені 5, 8, 12 вересня 1939 р. [32, с. 119 – 134]. Хоча нацистські вожді, як зазначав А. Розенберг, розуміли, що передаючи “польську Україну” (Західну Україну) СРСР, вони завдають удару по одній з найсильніших антимосковських сил (ОУН) [33, с. 41].

Проте Москва не поспішала брати на себе співвідповідальність за агресію проти Польщі. Спочатку їй потрібно було психологічно підготувати радянське суспільство і світову громадськість до сприйняття цього акту в потрібному дусі. За розпорядженням радянсь-

кого керівництва у всіх ЗМІ наголошувалось, що головним ворогом СРСР є Англія і Франція [34, с. 88]. В СРСР припинилися всі випадки проти Німеччини, антинімецька література вилучалася з продажу [35, с. 83]. Одночасно з 11 вересня в радянській пресі почалася шалена антипольська кампанія [36, с. 25].

5 вересня 1939 р. відбулася зустріч польського посла В. Гжибовського з В. Молотовим, на якій В.Гжибовський просив надати Польщі допомогу військовими матеріалами і дозволити транзит військових вантажів через СРСР. У відповідь В. Молотов заявив, що не може цього дозволити, оскільки не хоче втягти СРСР у війну [37, с. 153]. Німецькій же стороні В. Молотов 10 вересня говорив, що радянський уряд має намір скористатися подальшим просуванням німецьких військ, заявивши, що Польща розвалилась і СРСР необхідно прийти на допомогу українцям та білорусам, яким загрожує Німеччина. Цей аргумент, на його думку, потрібний був для того, щоб інтервенція СРСР виглядала “пристойною” в очах мас [38, с. 96].

Водночас розробляються перші варіанти директиви наркома оборони К. Ворошилова і начальника Генштабу Б. Шапошникова про перехід військами Білоруського і новоствореного Українського фронтів радянсько-польського кордону [39, с. 543 – 545]. Директива командуючим цих фронтів була передана 14 вересня, а 15 вересня були передані накази командуючим фронтами про знищення і полонення польської армії [39, с. 67 – 73; 545 – 547]. Одночасно за наказом Л. Берії створювалися 9 оперативних груп НКВС (50 – 70 оперативників у кожній), які надавалися армійським групам фронтів. Чекісти повинні були “придушувати” контрреволюцію, створювати апарати НКВС на захопленій території, захоплювати приміщення вузлів зв'язку, банків, архівів (насамперед жандармерії та військової розвідки), вокзалів, друкарень, редакцій газет, склади паперу. У їх завдання входив арешт “реакційних” представників урядової адміністрації, “контрреволюційних” партій, білогвардійських еміграційних організацій, захоплення в'язниць і забезпечення суворого режиму для арештованих “ворогів народу” [40, с. 70 – 74; 79 – 81].

Вночі 17 вересня німецького посла запросили до Й. Сталіна і повідомили, що у 6 годині ранку Червона Армія перейде радянсько-польський кордон від Полоцька до Кам'янця-Подільського. У зв'язку з цим німецькій авіації пропонувалося не залітати за лінію Білосток – Брест – Львів, а для узгодження питань із взаємодії направити у Білосток радянську і німецьку військові делегації [41, с. 130]. Майже одночасно заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін передав польському послу В. Гжибовському ноту, в якій зазначалося: “Польський уряд розпався й не виявляє ознак існування. Це означає, що польська держава і уряд фактично припинили існування. Тим самим припинили дію договори, які були укладені між СРСР та Польщею... Зважаючи на такі обставини, радянський уряд розпорядився Головному командуванню Червоної Армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії” [42, с. 331 – 332]. Польський посол розцінив дії СРСР як грубе порушення міжнародно-правових норм і відмовився прийняти ноту. Він зазначив, що коли Червона Армія ввійде на територію Польської держави, то це буде означати четвертий розподіл Польщі [43, с. 74 – 76]

Інформуючи Ф. Шуленбурга про вторгнення радянських військ 17 вересня у Польщу, Й. Сталін і В. Молотов мотивували це необхідністю рятувати західних українців та білорусів. Але запитання німецького посла, від кого їх потрібно рятувати, буквально шокувало В. Молотова. Тому у спільному німецько-радянському комюніке, узгодженому 18 вересня,

але надрукованому 20 вересня, говорилося, що метою німецьких і радянських військ є “відновлення у Польщі порядку та спокою, порушеного розвалом Польської держави, і допомога населенню Польщі” [44, с. 223]. Виникає закономірне питання: хто уповноважував уряди СРСР і Німеччини “встановлювати порядок” у суверенній Польщі і “допомагати” її населенню “переоблаштовувати” порядки, існуючі в цій країні? Тим більше, що стан війни між СРСР і Польщею не був оголошеним.

17 вересня 1939р. Червона Армія вступила на польську територію, яка за Ризьким договором входила до Польської держави, здійснивши тим самим злочин проти миру. Тому українські дослідники справедливо вказують на те, що вереснєве вторгнення радянських військ було не “визвольним походом”, а насамперед наступальною стратегічною операцією Москви і Берліна для остаточного розгрому Польщі [30, с. 47]. Для вторгнення у Польщу були виділені могутні сили Червоної Армії. Тільки Український фронт мав 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових та 2 моторизовані бригади – близько 800 тис. бійців і командирів. 700 тис. вояків мав Білоруський фронт. Крім того, до Українського фронту ще входило додатково 55 тис. військ НКВС, 1,1 тис. літаків, 4,7 тис. гармат, близько 2 тис. танків [45, с. 86]. Частини польської армії у смузі наступу Українського фронту нараховували лише 350 – 380 тис. солдатів та офіцерів, до того ж погано озброєних [46, с. 17].

Долаючи 50 – 70 км за добу, війська двох радянських фронтів швидко просувалися на захід. Війська Білоруського фронту до 30 вересня повністю виконали поставлені завдання і дійшли до демаркаційної лінії. У перший день наступу частини Українського фронту оволоділи містами Рівне, Тернопіль, Коломия, Чортків, а на наступний день Луцьком, Сарнами, Станіславом, Бучачем. 19 вересня Червона Армія зайняла Сокаль, Броди, Рогатин, Долину і вийшла до околиць Львова. Під Львовом відбулося зіткнення німецьких військ з радянською механізованою групою комбрига Я. Шарабурка. Сторони понесли втрати вбитими і пораненими [30, с. 60]. Внаслідок цього А. Гітлер дав наказ своїм військам очистити територію Східної Галичини.

Після вступу радянських військ у Польщу Німеччина і СРСР повинні були опублікувати спільне комюніке про демаркаційну лінію, яка була окреслена таємним протоколом від 23 серпня. Німецький посол 20 вересня передав В.Молотову проект спільного комюніке, за яким ця лінія мала проходити уздовж р. Піса, Нарва, Вісла, Сян аж до Перемишля, а звідти через Турку до Ужоцького перевалу. Перемишль і Турка, включаючи залізницю, мали знаходитися в німецькій зоні. В. Молотов заявив, що радянська сторона не може погодитися на лінію Перемишль, Турка, Ужоцький перевал, оскільки українці територію аж до Сяну вважають своєю, а радянський уряд “не може їх розчарувати” [42, с. 334]. 27 вересня у Москві розпочалися переговори щодо підписання договору про дружбу і кордон, які вели Й. Сталін та Й. Ріббентроп.

На переговорах німецький міністр попросив радянську сторону відійти від попередніх домовленостей і передати Німеччині район родовищ нафти у верхній течії р. Сян. Натомість він обіцяв Й. Сталіну відмовитися від ідеї створити т.зв. “залишкову” польську державу [42, с. 336]. Й. Сталін у відповідь заявив, що збереження польської державності суперечить інтересам обох держав і запропонував у німецькій зоні залишити етнічні польські землі, включаючи Люблінське і північну частину Варшавського воєводства. У результаті було досягнуто компромісу – українські землі до лінії Керзона залишалися за СРСР, а Німеччина отримувала поставки нафти з СРСР в обсягах річного видобутку у районах Дрогобича і Борислава. Половину об’єму нафти мали поставляти з українських родовищ, а другу – з

інших родовищ СРСР [38, с. 115]. А. Гітлер залишився задоволеним згодою Й. Сталіна експортувати до Німеччини українське зерно, ліс, нафтопродукти.

28 вересня 1939 р. було підписано договір “Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною”. Фактично кордон двох держав пролягав по лінії Керзона. Як міжнародно визнаний, він був зручним для Й. Сталіна, бо політично обґрунтовував розподіл Польщі. Цей факт ніби надавав справедливого характеру радянській окупації Західної України і Білорусії. Загалом за 12 днів бойових дій Червона Армія зайняла територію близько 200 тис. км кв., на якій проживало близько 13 млн. чоловік. Радянська сторона втратила 996 вбитими і пропалими безвісти, 2383 пораненими [45, с. 87]. Втрати вермахту за німецькими даними становили 8 – 10 тис. вбитими, 27,3 тис. пораненими і 5 тис. пропалими безвісти [47, с. 87].

Польська армія, ведучи війну на два фронти, зазнала дуже великих втрат. За польськими даними, загинуло в боях 70 тис., було поранено 133 тис., потрапило у полон 300 тис. солдатів і офіцерів. Крім того, дісталися до Румунії – 32, Угорщини – 35, Литви – 15, Латвії – 1.3 тис. польських вояків [48, с. 307]. Згідно із звітами командувачів Українського і Білоруського фронтів, вони полонили близько 450 тис. польських вояків. Після того, як частину солдатів відпустили, а близько 42 тис. передали німцям, у радянських таборах залишилося 85 тис., ще 50 тис. були скеровані туди пізніше [30, с. 91]. За ухвалою Політбюро ЦК ВКП(б) у 1940 р. 21,9 тис. польських офіцерів та генералів були розстріляні у Катині та інших місцях СРСР. 31 жовтня 1939 р., виступаючи на V Надзвичайній сесії Верховної Ради СРСР, В. Молотов з гордістю говорив про те, що Червона Армія захопила як трофеї 900 гармат, 10 тис. кулеметів, 300 тис. гвинтівок, 150 млн. патронів, 1 млн. снарядів, близько 300 літаків [49, с. 325 – 331].

Сталінський режим поспішав “узаконити” приєднання до СРСР територій, які за Ризьким договором входили до складу Польщі. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) постановило “радянлізувати” захоплені території: скликати 25 жовтня Народні збори – Українські в м. Львові, а Білоруські – в м. Білостоці. Вибори до них було вирішено провести 22 жовтня. Народні збори, делегатів на які вибирали за сталінським сценарієм, повинні були прийняти “декларації”, текст яких готувався в ЦК КП(б)У і ЦК КП(б)Б. Після виборів Народні збори відповідно до сценарію проголосили радянську владу і звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти їх до складу СРСР. 1 – 2 листопада V сесія Верховної Ради “возз’єднала” Західну Україну з УРСР, Західну Білорусію з БРСР. Виступ В. Молотова на цій сесії став апофеозом радянсько-німецької співпраці, результатом якої був четвертий розподіл Польщі.

1. Сухий О. 1939 рік у висвітленні української історіографії // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матер. міжнар. наук. конф. 23 –24.09.1999 р.– Львів., 2001. 2. Боечко В., Ганджа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива і сучасний стан. – К., 1994. 3. Stawiecki P. Ratyfikacja umowy preliminarnej i traktatu ryskiego przez Sejm Ustawodawczy // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998. 4. Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К., 1997. 5. История Белорусской ССР. – Минск, 1961. – Т. 2. 6. Степень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. 7. Кедрин І. Паралелі з історії України. – Нью-Йорк, 1977. 8. Rok 1920 – Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / Oprac. J. Borkowski. – Warszawa, 1990. 9. Гіза А. Утворення західних кордонів Польщі в 1918 – 1922 роках //

Перша світова війна і слов'янські народи: Матер. міжнар. наук. конф. 14 – 15.05.1998 р. – К., 1998. 10. Лось С. Міжнародне положення Польщі та галицькі українці. – Львів, 1932. 11. Документи внешней политики СССР. – В 22 т. – М., 1969. – Т. 15. 12. Документи внешней политики СССР. – В 22 т. – М., 1971. – Т. 17. 13. Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер. Тайное сотрудничество 1922 – 1933: Неизвестные документы / Под ред. Ю.Л. Дьякова и Т.С. Бушуева. – М., 1992. 14. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939 – 1941. – М., 1992. 15. Барабаш О. Трагічний злам історії: Частина I. Пакт Молотова – Ріббентропа // День. – 1999. – 21 серпня. 16. Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях в 1939 г.) // Международная жизнь. – 1989. – № 9. 17. Риббентроп И. Фон. Мемуары нацистского дипломата. – Смоленск, 1998. 18. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920 – 1939 рр. – Львів, 1998; 19. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918 – 1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – № 2 – 3. 20. Кейтель В. Размышления перед казнью: Воспоминания, письма и документы начальника штаба Верховного главнокомандования вермахта. – М., 1998. 21. Polska w polityce międzynarodowej (1939 – 1945): Zbiór dokumentów / Oprac. W. Kowalski. – Warszawa, 1989. 22. Zacharias M.J. Polska wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w okresie międzywojennym (ze szczególnym uwzględnieniem układu z 23 sierpnia 1939 r.) // Rola i miejsce Polski w Europie 1914 – 1957. – Warszawa, 1994. 23. Beck J. Ostatni raport / Oprac. A. Skrzypek. – Warszawa, 1987. 24. Накануне, 1931 – 1939. Как был мир ввергнут в войну: Краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях – М., 1991. 25. Трубайчук А. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войне. – К., 1990. 26. Роговин В. Мировая революция и мировая война. – М., 1998. 27. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. – У 2-ох ч. / За ред. Ф. Панібудьласка. – К., 1997. – Ч. 2. 28. Афанасьев Ю. Другая война и память // Другая война. 1939 – 1945. – М., 1996. 29. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945). – К., 1999. 30. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. 31. История второй мировой войны. – В 12 т. – М., 1974. – Т. 3. 32. Zgórniak M. Współpraca wojskowa Niemiec i ZSRR przed agresją 17 września 1939: Mater. z ogólnopolskiej konferencji historyków. – Kraków, 25 – 26.10.1993. – Kraków, 1994. 33. Розенберг А. Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями // Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск, 2000. 34. Пронин А.А. Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия – Екатеринбург, 1998. 35. СССР – Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс; М., 1989. – Т. 1. 36. Случ С.З. Внешнеполитическое обеспечение польской кампании и Советский Союз // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – М., 1990. 37. Севастьянов П.П. Внешнеполитическая борьба СССР против фашистской угрозы (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.) // Причины возникновения второй мировой войны. – М., 1982. 38. Советско-нацистские отношения: Документы 1939 – 1941: Пер. с нем. – Париж; Нью-Йорк, 1983. 39. Katyń. Dokumenty zbrodni: Jejcy niewypowiedzianej wojny (sierpień 1939 – marzec 1940). – Warszawa, 1995. – Т. 1. 40. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов: Накануне (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995. – Т. 1. 41. Сиполс В. Тайны дипломатические. – М., 1997. 42. Dokumenty z dziejów polskiej polityki

zagranicznej 1918 – 1939 / Pod red. T. Jędruszcza i M. Nowak – Kielbikowej. – Warszawa, 1996. – Т. 2. 43. Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). – Чернівці, 1995. 44. Семиряга М.И. Сговор двух диктаторов // История и сталинизм. – М., 1991. – С. 200 – 226. 45. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М., 1993. 46. Grzelak C. Dziennik sowieckiej agresji. Wrzesień 1939. – Warszawa, 1994. 47. Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. – Смоленск, 1998. 48. Albert A. Najnowsza historia Polski. 1918 – 1980. – Warszawa, 1989. 49. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów / Red. nauk. E.Kozłowski. – Warszawa, 1994. 50. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов. В 2-х т. – Смоленск. – Т. 2. 51. Grünberg K. Serczyk J. Czwartą rozbiór Polski. – Warszawa, 1990. 52. Grünberg K. Polska karta Stalina. – Toruń, 1991. 53. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина. – В 2-х кн. – М., 1990. – Кн. 2.

С.С. Яким

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ФАШИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

© Яким С.С., 2002

Розглянуто проблеми фашистської окупаційної політики на західно-українських землях у роки Другої світової війни.

The paper deals with the problems of fascist occupation policy in Western Ukrainian lands during World War II.

Західноукраїнські землі на початку Другої світової війни опинились в епіцентрі військово-політичних подій, які відбувалися в Східній Європі за сценарієм Гітлера і Сталіна, що рвалися до світового панування.

Західні українці, які проживали на захід від демаркаційної лінії, що була накреслена на карті Польської держави відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа і таємного протоколу, що був додатком до нього, першими потрапили під фашистську окупацію і відчували на собі “новий порядок”, який гітлерівці встановили в Європі.

Незважаючи на те, що німці ставилися до українців як до рабів, вони планували їх використати у війні проти СРСР, нехтуючи прагненнями відновити самостійну Українську державу.

Проте українські націоналісти вирішили використати війну Німеччини з СРСР для того, щоб відновити українську державність на визволених німцями західноукраїнських землях.

Проголошення 30 червня 1941 р. у м. Львові Акта відновлення Української держави поставило німецьких окупантів перед фактом, що змусило гітлерівців відкрити своє справжнє обличчя окупанта, ворога української самостійної держави.

Численні архівні матеріали засвідчують, що, незважаючи на воєнний час, після того, як стало відомо про рішення Українських Національних Зборів про відновлення Української держави, у всіх містах не тільки Галичини, але й в основних населених пунктах Східної України відбувалися маніфестації і збори. Проголошення актів про відновлення української держави відбувалися в усіх населених пунктах, які окупували німці, про що